

РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ МАРШРУТИ И РАЗВИТИЕТО НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ В ЮЖЕН ЦЕНТРАЛЕН РАЙОН ЗА ПЛАНИРАНЕ

Гл.ас. д-р КАМЕН ПЕТРОВ, УНСС - София

REGIONAL DEVELOPMENT OF TOURIST ROUTES AND RURAL DEVELOPMENT IN SOUTH CENTRAL PLANNING REGION

Chief assist. PhD KAMEN PETROV, UNWE - Sofia

Abstract

By considering human development in Bulgaria can be analysis of the principal opportunities for sustainable human development in the country at the local level and barriers to it. The main hypothesis is that the opportunities for human development in Bulgaria may be extended only if the general public (politicians, NGOs, private sector) adopt good governance as a potential factor for economic development. This regional development of Bulgaria defines the need for a new model of socio-economic development, to be held at the forefront of shaping the planning regions by bringing a new national priorities for rural development in terms of urban development and use of strengths imposing structure of tourism as an important development for the South Central Planning Region. The new profile of the national economy should be able to sustain economic growth in the future, so we need to adopt the modern process of changing the country in two directions. First to good governance, able to ensure a fair production and distribution of wealth. Second to build institutional capacity and mechanisms capable of guaranteeing the existence of necessary conditions (legal, economic and political). Profile of the South Central Region Planning involves the development of more targeted development of the tertiary sector with the leading role of tourism, transport and education to help innovative development of other sectors of national economy. It is near the structural modernization of rural areas through their convergent and environmental sustainability.

Key words: regional development, tourism, space, macipunality, region, rural, ecology

ВЪВЕДЕНИЕ

В условията на реално членство на България в Европейския съюз пред страната се налагат нови предизвикателства свързани с интеграцията на страната в общия европейски дом. Само по себе си формирането на национална ни визия за ускорено и устойчиво екологично развитие на националната територия, чрез повишаване на жизнения стандарт на населението преминава през оформяне на новия геоикономически профил на развитие на страната. От друга страна туристическата индустрия е най-бързо развиващият се сектор на икономиката в глобален мащаб. Средният годишен растеж в света е около 10%. За България като цяло темповете на развитие на туризма през последните години надминават всички рекорди досега. Средният годишен ръст на приходи от туризъм за последните години е около 20%. В този порядък промените в Закона за регионално развитие от 2008 г., както и оперативните програми фокусират европейската помощ към районите за планиране като целенасочени децентрализирани центрове за икономическо въздействие и създаване на условия за по-висок жизнен стандарт на населението. От друга страна страната постепенно дефинира като необходимост да развива обслужващия сектор на националното стопанство с водеща роля на туристическия отрасъл. Това разбира се предполага необходимостта от дефиниране на съответните видове туризъм поради факта, че туристическия отрасъл се нуждае от необходимата инфраструктура и профил на развитие. В тази посока районите за планиране в България не са поставени в равностойно значение, например Югоизточния район има морска ивица, която му дава възможност да развива морския туризъм, но същевременно дефицит на морския туризъм е неговият чисто сезонен характер и относително кратък във времеви период. Подобна констатация може да се направи и за зимните курорти като Банско, Боровец, Пампорово и други, които също имат ясно изразен сезонен характер. В тази връзка пред повечето райони за планиране се създава необходимостта да дефинират различни видове туризъм, които да могат да допълват приходите от този отрасъл през цялата година и същевременно да създадат традиция и рекрутирането на достатъчно опит и кадри в България за да може страната да развитие този отрасъл така, че профилира своята икономика в зависимост от потребностите развитието на туризма. В един подобен анализ важно стратегическо значение придобива развитието на туристическите маршрути в Южния централен район за планиране. Като профил за развитие в него се оформя един изтеглящ център на икономическо развитие град Пловдив и няколко вторични центъра около Пазарджик и Хасково и няколко локални като Карлово, Асеновград, Първомай, Димитровград, Харманли и Свиленград, останалите населени места не са с висока степен на урбанизация макар, че по определението за селски райони Пловдивска област не попада в нея, но общини като Калояново, Лъки, Марица, Родопи и други спокойно може да се определят като селски. Затова е необходимо да приемем с уговорки националното определение за селски райони, че това са общините (LAU 1), в които нито едно населено място няма население над 30 000 души. Обикновено в повечето селски общини населените места са групирани около общинските центрове(обикновено малък град, в изключителни случаи голямо село). В общинския център са разположени институциите, предоставящи част от основните услуги за селското население – средни и/или професионални училища, здравни центрове, банкови клонове и т.н. Малките градове са

равномерно разпределени по територията на страната. и обратното, има неравномерно разпределение на големите градове и свързания с това достъп до различни специализирани услуги, наука, образование и култура и т.н. Отдалечеността на голяма част от селските райони от големите градски центрове води до неравенство в социално-икономическото развитие в селските райони. 178 общини обхващат 58% от селското население и 70% от селските територии, невключени в агломератите на големи и средни градове. Тези общини имат по-малко население и по-малка гъстота на населението, което създава допълнителни пречки за социално-икономическото развитие. Селските райони извън агломератите страдат от по-високо намаляване на населението, имат по-ниско образована работна сила изпитват по-висока безработица. Има нужда да се подобри физическата инфраструктура и качеството на основните услуги в тези общини, за да се подобри тяхната конкурентоспособност и способността им да задържат по-младото и по-образовано население.

МАТЕРИАЛ И МЕТОД

В периода 2004 -2009 г. преобладаващо и междинните селските райони създават около 50,3% от БВП на България и допринасят за почти 60% от заетостта в страната. В периода 2000-2004 г. БВП от селските райони нараства с по-бавни темпове, отколкото средния за страната.¹ Селските райони в България са силно зависими от земеделието. През последните години се запазва дялът на заетите в земеделието и горите да по-висок от средния за страната. Има малка разлика в дела на фермерите с други доходни дейности – 26,0% от собствениците на ферми в преобладаващо селските райони и 22,7% от собствениците на ферми в междинните селски райони имат други доходни дейности извън земеделието. Много малък брой от фермите са се специализирали в неземеделски дейности –10 000 предоставят услуги, като използват оборудването на стопанството, 1064 развиват допълнителни дейности в аквакултурите. Само 370 са развили селски туризъм и 290 – местни занаяти. Според Проучване на работната сила (ПРС) на Националния статистически институт (НСИ), в преобладаващо селските и междинните селски райони икономически активни са около 2,5 милиона души. Преобладаващо селските и междинните селски райони се характеризират с много ниско ниво на икономическа активност. Дялът на хората, живеещи в бедност е значително по-висок в селските райони. Това е свързано с по-ниските заплати, по-високата безработица и степента на непълна заетост, високият дял на хората, живеещи от пенсия и социални помощи, както и от високата цена на социалните услуги. Последното проучване на Световната банка за бедността в България разкри, че нивото на бедността е 4 пъти по-високо в селата, а домакинствата, живеещи в селата представляват 66% от бедното население² Качеството на техническата инфраструктура в селските райони е значително влошена поради незначителните инвестиции в нейното развитие и поддръжка. Това води до влошаване качеството на живота и застрашава способността на селските райони да обслужват населението и да привлекат инвестиции. Качеството на инфраструктурата се

¹ По данни на ОИСР. Фактически НСИ не публикува данни за БВП и заетостта на ниво LAU 1. Ето защо определението на ОИСР се използва за анализ на БВП и заетостта на селските райони.

² Световна банка. Доклад за оценка на бедността в България,

различава според вида и размера на селищата. Различията между общинските центрове и селата са ясно изразени. Общинските центрове обикновено имат по-добра пътна инфраструктура, водоснабдяване, канализация и система за събиране на отпадъците. Пътната мрежа в селските райони е сравнително добре развита, но е доста зле поддържана. Специфичен проблем е лошото състояние на третокласните и четвъртокласните пътища. Скорошно проучване на Световната банка показва, че около две трети от живеещите в селата изразяват недоволство от качеството на вътрешните и междуселищните пътища, а половината от тях не са удовлетворени от качеството на пътищата до земеделските площи³

От друга страна през последните години местното самоуправление стана важен фактор за мобилизирането на местните общности и за развитието на селските райони в България. През последните години много общински съвети и администрации натрупаха опит в планиране на местното развитие, партньорство и мобилизиране на различни заинтересовани лица на местно ниво. Около 60 селски общини взеха участие в проекти за интегрирано развитие, финансирани от ЕС, двустранни и национални програми, целящи развиване на капацитет за планиране и прилагане на политика за местно развитие. Беше натрупан опит и в процеса на разработване на Общинските планове за развитие за периода 2007-2013г., изготвени съгласно изискванията на Закона за регионалното развитие. Тези планове поставят цели и приоритети за местно развитие, мерки и основни проекти. В много случаи плановете са разработени в сътрудничество с местните заинтересовани групи – неправителствени организации, образователни и културни институции, които също допринесоха за изграждането на местни партньорства.

Южният централен район за планиране е разположен в южната част на Република България. На север граничи със Северния централен район за планиране, като централният дял на Стара планина се явява естествена северна граница на района; на изток граничи с Югоизточния район за планиране, на запад – с Югозападния район за планиране и на юг – с Република Гърция и Република Турция. На територията му са разположени пет области – Пазарджик, Пловдив, Смолян, Хасково, и Кърджали. Релефът е изключително разнообразен – от високи планини до низини и речни долини. Тук са разположени голяма част от Стара планина и Родопите, както и целите Средна гора и Сакар планина. Ниските части на района обхващат Горнотракийската низина и задбалканските котловинни полета, които са формирани около водосборните басейни на р. Марица и част от р. Тунджа. Областите Кърджали и Смолян са разположени в планините, а останалите съчетават високи планински вериги с низини с обработваема земя. Релефът предполага сериозни различия в климата на отделни части на района. Планинските части на района естествено се отличават с ниските средни температури (0,2 градуса по Целзий на вр. Ботев, 9,6 градуса – в Смолян), ниска максимална абсолютна температура (17,8 градуса на вр. Ботев), ниско средно атмосферно налягане, по-висока средна влажност на въздуха (вр. Ботев – 80%, Смолян – 74%), високи стойности на валежите (892 мм в Смолян, 699 на вр. Ботев). В низините се отбелязват по-високите средни температури, по-високите максимални абсолютни температури, по-ниска влажност на въздуха. В района на Пловдив и Пазарджик, обаче, имаме съществено по-ниски минимални абсолютни

³ Световна банка. България: Проучване на нуждите за развитие на селските райони,

температури, чиито стойности са подобни на стойностите, отбелязани на високопланинските върхове, като единствено минималната абсолютна температура, регистрирана на вр. Мусала (-23,1 градуса) надвишава леко регистрираната в Пловдив (-22,8 градуса).

Южният централен район в много голяма степен покрива средните стойности на демографската ситуация в Р България. Населението е неравномерно разпределено върху територията, като най-слабо населени са планинските и периферни области и общини по границата с Р Гърция. Възрастовата структура на населението е от регресивен тип. Намалява трудоспособното и репродуктивното население на района. Налице е концентрация на население от турската етническа група в област Кърджали и отделни общини в останалите области на района.

Важно значение за района има селското стопанство. Приносът му за БДС е по-висок от средния за страната. Значителна е ролята на селското стопанство и в икономиките на областите Кърджали и Хасково, където около 1/5 от БДС се формира в този отрасъл и .Смоленска област, където почти ¼ от БДС се дължи на аграрния сектор. От друга страна секторът на услугите в ЮЦР повтаря тенденциите, валидни като цяло за страната, а именно – към нарастване на неговия принос в БДС. В условията на трансформация на българската икономика и в резултат от прехода все по-голямо значение в района за планиране придобива туризмът. За последните три години туризмът се развива със същите темпове, както и в цялата страна. Това най-ясно се вижда от растежа на средствата за подслон и от приходите, които те носят. Инвестициите в хотели и ресторанти за четири години са се увеличили с близо десет пъти. От данните ясно се вижда, че Южен централен район се позиционира сравнително добре в сравнение с другите планови райони по този показател⁴. Двата източни района са значително по-напред поради това, че включват големите Черноморски курорти, а Югозападен район включва София град и Банско. Сред останалите три района Южен централен се откроява значително. Наистина тук се намира град Пловдив, но е важно да се отбележи, че през последните няколко години се инвестира в туристически обекти със значителни темпове в района на Родопите, минералните курорти, както и в селските райони. При сравнението на показателите между районите на планиране се установява, че в този район най-активно се работи на вътрешния пазар. Ръстът на приходите от български туристи значително надвишава данните по същия показател за другите райони.

Динамиката на развитие на отрасъла през последните 5-6 години показва, че между областите в плановия район има различия и те са свързани със спецификата на съответните туристически ресурси. Най-бърз е растежът в област Смолян, където се развива масов туризъм през зимния сезон. Статистическите наблюдения обаче показват увеличаване на броя на средствата за подслон и за областите Кърджали, Пазарджик и Пловдив. Но това е за сметка на териториално пререструктуриране на отрасъла. Възщност, броят на посетителите се увеличил и в трите области.

Най-характерното за Южен централен район по отношение на развитието на туристическата индустрия е, че през последните години се усвояват все по-смислено и по-пълно специфичните условия на района. Южен централен район

⁴ Виж. Регионален план за развитие на южен централен район за планиране за периода 2007-2013 г.

се характеризира с изключително богатство на разнообразието на природни и културно-исторически забележителности, традиции в земеползването и минерални води – Национален парк "Централен Балкан", Родопите, археологически комплекс „Перперикон“ и тракийското светилище при с. Татул, Старосел, Копривщица, Калофер, Хисар, Казанлък и т.н. Именно това са основните ресурси, които определят и съдържанието на туристическия продукт на региона. Традиционни, от повече от две десетилетия, туристически дестинации в района са Пампорово и Чепеларе като ски центрове, Велинград, Хисаря, Нареченски бани, Баня и Хасковските минерални бани – като балнеоложките центрове. През последните години тенденцията на разнообразяване на туристическия продукт, новите тенденции на международните пазари и реструктурирането на българския туристически пазар създадоха предпоставки за динамиката и в този район.

Туризмът присъства като приоритет в плановете и стратегиите на повечето области и общини от района. Районът дава възможност за развитие на екотуризм и културен туризм, основан на интересите към уникалния за България ландшафт, съхранената природа – флора и фауна, птиците, риболова, екстремните преживявания, балнеологията (около 1/4 от запасите на минерална вода в страната са в ЮЦР), традиционните местни занаяти и обекти на културно-историческото наследство. Като цяло, могат да се дефинират четири туристически дестинации в този регион, които имат свой характерен облик и перспектива, но и които формират една перспективна комбинация за бъдеще. Районът на Национален парк "Централен Балкан" с подбалканската долина и Средна гора – и част от Пловдивска област. Районът на долината на река Марица с градовете Пазарджик, Пловдив и Хасково – с възможности за културен, конгресен, бизнес- и балнеолечебен туризм. Западните Родопи – с водеща роля на градовете Смолян, Велинград, Доспат, Девин, Пещера, Брацигово и други с възможности за ски спорт през зимата и културен, екологичен, селски, балнеоложки и приключенски туризм през всички сезони. Източните Родопи – с водещо значение на градовете Златоград, Мадан, Неделино, Кърджали, Ивайловград, Ардино и село Баните с възможности за балнеоложки, културен, селски, екологичен и рекреативен-спортен туризм през всички сезони (в зависимост от перспективата за развитие на добивната индустрия, която значително би намалила потенциала на района за съхраняване на биологичното разнообразие и за развитие на туризма). В района вече са регистрирани браншови и продуктови организации в областта на туризма, които обединяват интересите и усилията на многобройните предприемачи в сферата на туризма. Характерното за развитието на туризма в този район е, че се оформят две много различни групи предприемачи: големи инвеститори в планинския и ски туризма в района на Пампорово, както и в големите градове и в усвояването на балнеоложките услуги, и от друга страна – множество микро-предприятия, в повечето случаи – семейни фирми.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

През последните години се наблюдава тенденция към увеличаване на дела на частните инвестиции в създаването на екотуристически продукти. Примери за частни инвестиции в създаването на места за съприкосновение на туриста с местната култура на хранене и традиции могат да се открият в почти всички

общини – места за настаняване и хранене, предлагащи специфична кухня, интериор и музика. В региона работят относително малък брой местни туристически агенции и туроператорски фирми – най-вече в Пловдив, Пампорово и Велинград. Те са специализирани главно в предлагането на ски-туризъм и балнеолечение. Туристическата информационна инфраструктура е относително добре развита. Туристически информационни центрове има в най-малко двадесет населени места. Повечето от тях са създадени с донорска подкрепа. Маркирани са значителен брой туристически пътеки. Един от проблемите за развитието на туризма в района е зле поддържаната трето- и общинска пътна мрежа главно в планините, която затруднява достъпа до туристическите обекти, както и до някои от селищата с бази за настаняване на туристите. Небезопасният достъп до важни туристически обекти, наличието на нерегламентирани сметища и липса на изградени канализационни мрежи в малките населени места, недоброто състояние на телекомуникационната мрежа, недостатъчното осветление и благоустрояване са важни фактори, които могат да възпрепятстват развитието на качествен регионален туристически продукт. Водоснабдяването, особено в по-малките селища, не е добро. Съществуват и селища, които не са водоснабдени. Друг съществен дефицит на туристическата индустрия в района е липсата на мащабно обединение или браншова организация, която да подпомага местните предприемачи, да служи като координатор и управител на дестинацията и като център на териториалния туристически клъстер и партньор на държавата. Основните фактори, които влияят върху развитието на туризма в района, са: състоянието на транспортната инфраструктура, състоянието на комуналното обслужване в селищата – осветление, водоснабдяване, канализация, управление на отпадъците и др.; както и състоянието на човешките ресурси в района и инвестиционната политика на местните власти. Две особености характеризират развитието на туризма в района през последните години: Високият темп на инвестиции и развитие на ски центровете в Родопите. Както и очертаващите се възможности за различни форми на устойчив туризъм – културен, екологичен, балнеоложки, приключенски, селски и др. Тези форми на туризъм имат важен принос и към устойчивото развитие на местните общности и избягване на възможността от допълнителна индустриализация на района, която ще нанесе неизлечими вреди на околната среда и на здравето на хората, както и върху развитието на туризма, който за значителен брой малки населени места е единствена алтернатива за икономическо развитие.

Най-важните проблеми за успешното им развитие са свързани с подобряване на инфраструктурата за достъп, както и възможностите за устойчиво управление на околната среда. Южен централен район е най-богатият откъм културно-историческо наследство в България. На негова територия се намират обекти от всички културни епохи по нашите земи. Изключително богато е представена и античността в нейните три периода – тракийски, гръцка колонизация и римска епоха. В Ранното средновековие районът е заселен от славянски групи, но що се отнася до Първото българско царство регионът не представлява значителен интерес. Едва със започването на Кръстоносните походи и възхода на Унгарското кралство регионът придобива по-голямо значение, тъй като от тук минават маршрутите на кръстоносците от различните кръстоносни походи, регионът е предмет на спорове между Византия и Второто българско царство. Поради историческите особености на региона областите Пловдив, Кърджали, Пазарджик, Смолян и Хасково са с по-голямо значение за националното културно наследство

в сравнение с останалите планови райони. Това обяснява защо музейната мрежа в този регион е в известна степен по-развита, отколкото в други региони. Това се дължи и на факта, че от Освобождението на България през 1878 г. досега тук се провеждат много на брой и по-значителни по обхват археологически проучвания. Регионалните исторически музеи (РИМ) имат много широки правомощия и функции, а могат да получават допълнителни такива от Националния център за музеи, галерии и изобразително изкуство или от Министерството на културата и туризма. На РИМ е делегирана една особено важна функция, която реално почти не е реализирана – а именно “да подготвят и да реализират регионални, национални и международни проекти в областта на опазването и представянето на културни ценности – предмет на тяхната дейност”. Този механизъм не се използва, а би могъл да залегне при изработването на проекти по националните, регионални или управляваните от ЕК програми.

Проблемите, свързани със социализацията на културното наследство в района, са сходни с проблемите в останалата част на страната, но са подчертано по-остри, като се има предвид и общата изостаналост на региона по икономически показатели. На първо място, това е почти пълната липса на достъпност до недвижимите паметници на културата и липсата на прилежаща инфраструктура, която би позволила паметниците да бъдат социализирани и включени в туристически дейности. За движимите паметници на културата това е липсата на експозиционна площ и лошото стопанисване на музейните фондове. Лошата социализация се поражда от различни фактори, вкл. липсата на конкретни дейности по социализацията на паметниците като консервация и реставрация, и други като липсата на информация, липсата на проекти по международни програми, насочени към тези проблеми.

В региона кадровият потенциал от специалисти е на прилично ниво, що се отнася до археолози, музейни работници, специалисти по консервация и реставрация, както и до някъде на специалисти по културен туризъм. Наличните кадри, обаче, в голямата си част са в пенсионна възраст, включително и работещите в културните структури на общините. Основно кадровият потенциал е концентриран в Пловдив и в по-малка степен в Хасково и Кърджали и останалите големи градски центрове. Пловдивският РИМ е на практика единствената организация с по-сериозен кадрови потенциал за проектна дейност, който обаче към настоящия момент не се използва в духа на европейските практики. Основният икономически потенциал на културното наследство се свързва със сферата на туризма, а така също и с определени поддържащи го отрасли, като извършването на строителни работи, изработването и търговията със сувенири, отпечатването и разпространението на туристически материали и др. Трябва да се отбележи, че потенциалът на културното наследство в района способства за развитие на форми на туризъм, при които се посещават както културни, така и природни забележителности. Този комплексен подход – използването на хибридни форми (например съчетаване на екотуризм с културен туризъм) увеличава привлекателността на района. Природните дадености на района допускат по-специални форми на туризъм, като спелеоложки туризъм (тук се намират няколко от най-интересните пещери в България), катерачество, екстремни спортове и др. Съчетаването им с културен и селски туризъм ще доведе до повишаване на привлекателността на региона.

ИЗВОДИ

Големите резерви в Южен централен район за планиране е модернизирани на селските райони. Основните дефицити в това направление, че освен в градовете Пловдив, Асеновград, Хасково, Хисаря и Карлово останалите исторически обекти се намират в селски или планински населени места, което от своя страна извежда проблеми свързани с модернизиранието на тези територии. Проблемите за селските райони са свързани с липсата на качествена техническа инфраструктура като снабденост с вода, изградена ВиК система, достъп до интернет, достъпността до паметниците на култура и тяхното рационално използване е също на много ниско ниво. Основните проблеми пред селските райони са свързани с това, че в тях много малко са привлечените средства по оперативните програми за изграждането на устойчива жизнена среда и респективно създаването на условия за развитие на различните видове туризъм. Друга пречка пред развитието на селския туризъм в Южен район централен е определянето на различни култури и туристически маршрути посредством, които да може да се изведат потребностите за развитие и интеграция на няколко населени места така че да може да те да предоставят по-качествени и устойчиви туристически услуги. Необходимо е паспортизирането на всички забележителности и обекти в района за планиране и поддръждането им по определен ранг и клас така че да може да се предприемат необходимите действия и търсене на финансиране от страна на местното самоуправление и държавата на тези туристически обекти. В голямата си част извеждането на туристическия отрасъл като водещ за южен район централен ще доведе да увеличаване на заетостта на населението и задаване на нов профил на икономическото развитие. Това от своя страна ще спомогне за повишаването на конкурентоспособността на регионалната икономика и на производителността на труда следва да се основава на приоритетно развитие на устойчиви форми на туризъм – културен, екологичен, балнеоложки, селски, приключенски, риболовен и др. Те са подходящ начин за стимулиране на местното предприемачество и овладяване на процесите на обезлюдяване на планинските райони. Тези специфични форми на устойчивия туризъм не осигуряват бърза възвращаемост на инвестициите, но при тях е възможно да се контролира въздействието върху околната и социалната среда и по този начин да се осигури устойчивост на инвестициите. Развитието на устойчив туризъм изисква специфично планиране на развитието на териториалното устройство и развитието на инфраструктурата.

Използвана литература:

1. Бояджиев, В. Някои особености на стопанското развитие на еврорегионите, Китев 2000г.
2. Българският туризъм – управление и ефективност – сборник доклади, изд. „Славена“, Вн. 2005г.
3. Каракашев, Хр. Д. Дончев География на България, изд. Сиела 2010 г.
4. Карастоянов, Ст. П. Славейков, Райони за планиране-кратка арактеристика, УИ „Св.Кл. Охридски“2000
5. ОИСР Анализ на БВП и заетостта на селските райони на България 2007
6. Петров, К. Геоикономическа насоченост на районите за планиране в България, изд. Авангард Прима 08 г.

- 6.Патарчанов, Пл. Подходи и инструменти в стратегиите за регионално развитие, Китен, 2000 г.
- 7.Славейков, П. Д. Златунова, География на България, Регионален план за развитие на Южен централен район за планиране, 2007-2013 г.
- 8.Стаматов, Ст. Св.Ракаджийска, Цв.Тончев, М.Нешков и к-в, "Специализирани туристически продукти на България", изд."Славена", 2002 г.
- 9.Световна банка. България: Проучване на нуждите за развитие на селските райони
- 10.Световна банка. Доклад за оценка на бедността в България
- 11.Туристическата наука и предизвикателствата на XXI век - сборник научни доклади , изд."Наука и икономика", ИУ, Вн. 2005 г.
- 12.Туризмът и устойчивото развитие на обществото – сборник доклади от международната научно-практическа конференция на Колеж по туризъм – Вн, изд. "Наука и икономика", 2009 г.